

VÁNDOR LÁSZLÓ ZALAVÁR

A millectenáriumi év zalai ünnepéről

Rég emlékeket idéz fel bennem a név, a hely. Azt az időt, amikor először hallottam a tanár úr szavait: államalapítás... István király... a megye első székhelye... vár... kolostor... és a nagy csalódást, amit a kisiskolás érzett, amikor először járt ezen a helyen, a Zalához közeli bozótosban, csípős szúnyogok és bögölyök dongása közben, ott, ahol semmi sem volt abból, amit képzelt. Se vár, se kolostor, se ódon rom, semmi nyoma a hajdani dicsőségnek. Csak egy tört mohos betontömb, rajta százfélére repedt fekete márványtábla a nehezen olvasható betűkkel, melyekből az derült ki, hogy valaha mégis minden itt volt, amiről tanultunk. Azt hiszem, nagyon sokan voltak így, akik a múltat keresni vetődtek ide a híres, nevezetes helyre.

Akkori érzéseim nagyon távolinak és eléggé magyarázhatatlannak tűntek, de ma már tudom, hogy valami üzenet mégiscsak volt a nehéz mocsárszagú levegőben. Ha látható, érinthető emlék nem is, de valami a múlt ígéséből azért megmaradt...

Az 1100. év ünnepe kellett ahhoz, hogy mindezt újragondoljam most, amikor a Kis-Balaton horgásparadicsoma mellett, az országút déli oldalán, a gondozott parkban Szent István román templomot idéző emlékoszlopa öleli már a hajdani repedt táblát, előtte Szent Cirill és Metód bronzszobra mereng a magyarok előtti kort idézve. Melléljük egy hófehér falu kápolnát álmodtam, melyről tudtam, hogy egykor valóban ott állt, alapjai ma is ott rejtőznek a szántóföld alatt arra várva, hogy újra kiemelkedjenek és idézzék a honfoglaló fejedelmek államalapító, államszervező utódainak, térítő szerzeteseknek, megyeközpontnak és sok-sok történésnek az emlékét.

Évek óta készülünk a nemzet meglepedésének évfordulás ünnepére. Mi, akik a múzeumokban őrizük mindazt a keveset, ami történelmünk tárgyi emlékeiből megmaradt, nagy várakozással készülünk, hiszen tudtuk, hogy ezen az évfordulón megmérgetünk. Megálmodtuk a kiállításokat, aztán rengeteg munkával kutattunk, terveztünk, harcoltunk az álmok anyagi alapjaiért, és 1996-ban a megye nagyvárosaiban megnyitottuk az emlékezők termeit. Nagykanizsán - összekapcsolva a város hétszázötven éves ünnepével - a nagy múltú település legfontosabb korszakait láttattuk; Zalaegerszegen azt a dicsőségben és véres szenvedésben eltöltött másfél évszázadot, amikor a török-magyar határ e tájon húzódott; Keszthelyen pedig a mindig megújuló, mindig a szépet szerető, a tradíciót őrző zalai embernek állítottunk emléket a népművészetet, népszokásokat bemutató kiállítással. A kiállítások mindegyike összegzés is volt, hosszú megismerési folyamat eredménye, az eddigi felhalmozott tudás mintegy megnyitása, azé a közel fél évszázadé, amióta Zalában a múzeológia tudományát művelni lehet. Bemutattunk sok mindent, amit először nézhetett meg a tisztelt látogató, soha még ki nem állított, gyűjtött, kiásott tárgyakat, elhoztunk más vidékekre kerülő, innen elvitt relikviákat. Mindezt látványosan, az ünnephez méltóan próbáltuk tenni.

De azt is tudja mindenki, hogy a nagy évfordulók emlékére maradandó nyomokat is illik hagyni. Lehet ez egy könyv, mint amelyet a millenium évében adtak ki, melyet azóta sokszor forgattunk, mint egy korszakot idéző alapvető forrást. Mostanában pedig még gyakrabban került a kezekbe, aktualizálandó a száz évvel ezelőtti történeteket. És nem akarva lemaradni a hajdaniaktól, elkészült egy kis emlékkönyv, amelyben 1100 esztendő zalai történései summázódnak, 1100 esztendő ma is álló, látható legszebb emlékeit idézik a színes fotográfiák. Elkészült egy másik kötet, amely az írás emlékeit gyűjti össze, a megyetörténet dokumentumaiból válogat a legrégebbi időktől szinte a máig.

És mi lesz az, amiből nemzedékek akarják mindezt tudni, ami felkelti bennük lépten-nyomon az igényt? Mi más lehetne, mint a nagy eseményre emlékeztető egyértelmű jelzés. Igazán maradandó, látványos, olyan, ahol megállhat az ember, ahol megpihenhet a gondolat, olyan, ami visszaidéz évszázados, évezredek történeteket. Száz éve egy nagyszerű, impozáns emlékmű szolgál így az egész országnak a Hősök terén. Zalai ember volt a megálmodó, a kivitelező, aki a szülőföld iránti tiszteletből művésznevénél a Zalát választotta. Szülővárosában, a ma Szlovéniához tartozó Lendván ebben a neves évben szobrot állítanak Zala György emlékeztérére. Nem tehetné ezt meg egyszer a megye is, melynek dicsőséget hozott?

Úgy gondoltuk, helyénvaló volna ilyen mementót e földön is elhelyezni, amely az itt élőknek pannon történést, zalai történést idéz. Itt a Zala folyó vidékén, melyet az ősöknek fegyverrel kellett megvenni a keleti frankoktól, akik akkor már egy

A IX. századi erődítmény hídjának feltárása

Feltárt sírok a Szent István kápolna környékén

Szent István emlékmű, 1938-ból (Fotó: Lackner László)

Cirill-Metód emlékmű (Fotó: Lackner László)

százada birtokon belül voltak.

Hol máshol lehetne létrehozni valami méltót az évfordulóhoz, mint Zalavóron, a Várszigeten, ami a térség központja volt a honfoglalás előtt. Ott, ahol a sáncokkal övezett erődítményben a magyarok érkezéig frank őrgófról székelt, ahol az avarokat keresztvíz alá hajtó papok templomai álltak. Ott, ahol hajdan a környékre telepített népesség rémült várakozással tekintett a lóháton érkező, színesruhás furcsa új urakra...

Mi is volt ez a hely, az L alakú sziget a Zola folyó alsó folyásának mocsarai közepén?

A későavarokat a Dunáig leigázó és meghódító frank hadjáratok után (791-803) megkezdődött és fokozatosan keleti irányba haladt a kolonizáció, párhuzamosan a hűbértokok kiosztásával. A 840-es években kapott birtokot a frankokhoz menekült, és ott keresztény hitre tért nyitrai morva herceg, Pribina a Zala alsó folyása mentén. Ő alapítja és teszi birtokai központjává Mosaburgot (a mai Zalavár-Várszigeten) a Zala mocsaras völgyének szigetén. Várat épít és várost alapít, a Mocsárvárat, ahogy akkor írták, Mosapurcot.. Ez volt a hivatalos név, de az itt lakók ezt saját nyelvükre fordították, és úgy nevezték, hogy Blotograd.. Mint a történeteket elbeszélő korabeli forrásmű, a „Conversio Bagoariorum et Carantanorum” (A bajorok és karantánok megtérítéséről) 11. fejezete elbeszéli „... itt kezdett el akkor lakni és egy erődítményt építeni... és elkezdte körös-körül összegyűjteni a népeket.” Települések létesültek a mocsaras völgy erre alkalmas szigetein, a környező partokon is. A szigeteket híd-dorongutak kötötték össze egymással és a partokkal, melyeknek nyomai még századunk első felében is láthatóak voltak.

850-ben Liupromm salzburgi érsek - ez az egyház volt megbízva a Rábától keletre eső részeken a térítéssel - felszenteli Pribina várában az első templomot, amit Mária tiszteletére emeltek. Az ezután következő években (854-59) Pribina újabb templomokat épített, köztük a Szent Adorján templomot, amely nem a várban, hanem a városban (infra civitatem) létesült, és tudunk egy Keresztelő Szent János templomról is.

A több évtizede folyó régészeti kutatások a várszigeten eddig két ehhez a korszakhoz fűződő templom maradványaira bukkantak. Az egyik a sziget déli végén volt, a későbbi kolostor-templommal azonos helyen, a másik nagyméretű, szentélykörüljárós építmény a sziget közepén. Ezeket kívül a frank időszakból származó templomok kerültek feltárássra a környéken a Récéskuti szigeten (egy háromhajós bazilika), a Kövecses szigeten és a Borjúállás szigeten. A templomoknak a forrásokban szereplő épületekkel való azonosítása kérdéskörébe most nem célszerű belebonyolódni. (Egyrészt ez mostani témánk része, másrészt a legújabb kutatások fényében több eddigi vélemény revideálása várható.)

Az alapítóról, Pribináról 860 körül esik szó utólag a forrásokban, 864-ben Adalvin salzburgi érsek a karácsonyt Pribina fiának és örökösének Kocelnek a várban, Mosaburgban tölti. Az ezt követő évek eseményei Zalavár történeti szerepe szempontjából rendkívül fontosak. A frank birodalomtól kívül és belül élő szláv népesség, még inkább annak vezetői körében ekkor bontakozik ki az a törekvés, hogy elszakadjanak a frank-bajor egyházi szervezettől. Ennek fő szószólója Rastislav morva „dux” mellett éppen a frankok nevében kormányzó szláv Kocel lett. Így kerültek bizánci területről a szláv írásbeliséget megalapító Thessalonike-i származású testvérek Cyrill (Konstantin) és Metód Rastislav udvarába, melynek pontos helyét nem tudják még forrásaink. Arra viszont egyértelműen utalnak, hogy a testvérek mintegy fél esztendőig időztek Mosaburgban 867-ben, amikor Róma felé tartottak, hogy ott a pápától engedélyt nyerjenek az egyházi szertartások szláv nyelvű megtartására.

Kocel, aki udvarába fogadta őket, maga is megtanulja tőlük a szláv írást (ez a cirillikát megelőző glagolita volt) és 50 tanítványt is ad melléjük. A későbbiekben Kocel az, aki Cyrill halála után a pápánál Metód érseki kinevezését szorgalmazza. Metód érseki kinevezése névlegesen a Dráva-Száva közti Szirmium székhellyel (ez akkor bolgár uralom alatt volt), valójában morva területekre korlátozva meg is történt. Bár Metód halála (885) után kiűzték a tanítványokat és a szláv nyelvű istentiszteleteket részlegesen betiltották, a tanítványok működésével és ennek hatásaival a magyarok bejöveteleig bizonyosan számolhatunk.

874-ben meghalt Kocel, a halála utáni időkről sajnos nem sokat tudunk. Megkezdődnek a magyar betörések a Kárpót-medencébe, 883-84-ben a morvák dúlják a pannon vidékeket. 896-ban, amikor őseink birtokukba veszik a medencének a Duna észak-déli folyásától keletre eső vidékét, Arnulf, a keleti frank területek uralkodója Pannónia és Mosaburg védelmét a magyarok ellenében Brazlavra a Dráva-Szóva közének szláv főnökére bízta.

A krónikák egyértelműen vallják, hogy a magyarok 900-ban egy észak-itáliai hadjáratból hazatérően veszik birtokukba Pannóniát.. A frankok 907-ben kísérik meg a terület visszafoglalását, de csúfos vereséget szenvednek. A kor írásai nem esik szó Mosaburg elfoglalásáról, amely valószínűleg különösebb harcselekmények

nélkül került az új urak birtokába. Ezt a megállapítást ma már megerősítik a régészeti megfigyelések is. Az un. Kis-Balaton I. tározó területén folyt ásatások egyértelmű tapasztalata az volt, hogy a Zalavárát környező települések lakosságának az életében a magyar honfoglalás nem hozott látványos változást, gyakorlatilag életüket a X. század közepéig változatlanul tovább folytathatták. Csak ekkor történt valami olyasmi, ami több mint egy évszázad után megint nagy, régészetiileg is megfigyelhető változást hozott a Balaton nyugati végén.

A honfoglalóknak Balaton környékét megszálló törzse, akiknek vezetője a történetírás szerint Kál horka (nevét ma a Káli medence falvai őrzik), majd pedig fia, Bulcsú volt. Ez a törzs egyik fő részese volt a nyugati irányú hadjáratoknak, melyekben legnagyobb részben az egymással háborúzó tartományurak hívására vettek részt zsold és zsákmány fejében magyar csapatok. Amikor 955-ben a Lech-mezei csatában elvérzett a nyugati magyar törzsek fegyveres ereje - köztük maga Bulcsú és közvetlen kísérete -, Taksony fejedelem elérkezettnek látta az időt a visszaszorult nagyfejedelmi hatalom helyreállítására, és rátette a kezét a nyugati vidékek törzseinek bírokaira, és ezzel a fejedelem törzse az egész Dunántúl ura lett. Ezzel egyidőben megszervezte a messze nyugatról most már a Kárpát-medencébe visszavont határ védelmét, a „gyepűt”, és szétszórta a megszünt törzsek vezető, harcos rétegeit.

Ugyanekkor került sor a Zala menti változásokra. A régészeti kutatások egyértelműen jelzik ezt a nagy átalakulást. A magyar harcosok temetői megjelennek a Zala völgyében (Zalaszentgrót, Pakod), a Zalavár környéki szigeteken lévő Pribina alatt telepített falvak és temetőik megszűnnek, viszont a Zalavár-Balatonmagyaródi háton és a Zalától nyugatra húzódó hátság keleti peremén új falvak sora létesül. Arra gondolhatunk, hogy a nagy nyugati vereség után a várható nyugati támadás előtt a nagyfejedelem széttelepítette a Zala mente pár évtizede meghódolt népességét, megszüntetve annak lehetőségét, hogy a támadók belső szövetségesre találjanak.

Ma még nem tudjuk a pontos folyamatot, amely a hajdani Mocsárvár területén a X. században zajlott. Ahhoz a régészeknek még sokat kell kutatniuk, hogy bizonyos alapvető kérdéseket is meg lehessen válaszolni. Gondolok az itt élő lakosság változásaira, az erődítmény szerepére, az egyházak és így a kereszténység sorsára. Annyi azonban bizonyos, hogy amikor István a trónra lépése körüli időben létrehozta a várispánságokat, a megyéket, ezen a tájon Kolon székhellyel létesít közigazgatási központot. A hajdani Kolon a mai Balatonmagyaród és Zalakomár (Kiskomárom) között volt, ahol azonban ispáni várnak máig sem sikerült nyomára akadni, pedig évekig folyt a keresése, előkerültek Kolon első temetője a X-XI századból, a hajdani templom, házak, gazdasági létesítmények nyomai. Nem tudjuk az okát Zalavár mellőzésének, és az attól pár kilométerre délebbre létesülő új központ kialakításának. Vagy talán az egész csak egy névleges cselekedet volt?

Ugyanakkor azt mondja a forrás, hogy a király a Zala folyó szigetén 1019-ben egyházat emel és benedekrendi szerzeteseket telepít melléje, megalapítja a később zalaváriinak nevezett monostort. Ez a legkorábbi szerzetesi közösség a vidékünkön, melynek jelentős szerepe lesz a népesség keresztény hitre térítésében. A szerzetesek templomának, a monostornak védőszentje Szent Adorján lett. Ugye ismerős ez a név? Bizonyára nem lehet ez egészen véletlen, hiszen sem a templom, sem az itt éltek hite nem mehetett teljesen feledésbe egy évszázad alatt.

A X-XII. század fordulójának környékén azonban lezajlik a megyeszékhelynek a hajdani Mosaburg területére helyeződése. Vélhetően összefüggött azzal, hogy I.(Szent) László és Kálmán királyaink Horvátország uralkodói lettek, felszámolódik a nyugati gyepűvidék, a megye része lesz a Kerka-vidék és a Muraköz is. 1134-ben Felicián esztergomi érsek oklevelében olvashatjuk, hogy Szent László az általa alapított zágrábi püspökségnek Somogy és Zala megyékből rendelt papokat. Ettől kezdve a „Zalában van..., zalai” jelző általános lesz.

A vár ispánja, annak kísérete, a főesperes, a megye egyházi igazgatásának a feje és a szerzetesek a XI-XII. századi Vársziget lakói, és természetesen a nép, az őket kiszolgáló iparosok, kereskedők és nagyszámú szolgaszemélyzet, azok, akiknek putrilakásaira, tárolóvermeire, kemencéire lépten nyomon rábukkan a régész ásója.

Ennek az egyszerű népnek is szüksége volt isten igéjére, amihez nem a szerzetesi egyházban, hanem saját plébánosa útján juthatott. Ez a kis templom a kolostortól északnyugatra épült meg, a falusi románstílusú templomok tipikus formájában. Félköríves apszis, téglalap alakú hajó, nyugati karzat, legalábbis ennyi, amit a megmaradt alapfalakból el tudunk mondani róla. Ezek az alapfalak már évtizedek óta ismeretek voltak, a körülötte elterülő köznépi temető sírjaiból azonban a feltárást végző Cs. Sós Ágnes csak részleteket hozott felszínre. A sematikus alaprajzi forma és a sírok szegényes mellékletei alapján az épület keletkezési idejét csak nagy időszakon belül lehet meghatározni.

A benedekrendi klostrom és temploma, amelynek környezetében az ispáni vár is lehetett, a sziget déli végén álló fenséges, messzelátású épület volt. Csodálatosan faragott fehérmárvány díszeként alapanyagát a délidékről hozták, és valószí-

A zalavári templom romjai (XI. sz. eleje)

Az újjáépített Szent István kápolna

nüleg innen érkeztek a mesterek is. Az örökkévalóságnak szánták a palmettadeízes köveket, de a későbbi XIII. és XIV. századi átépítések darabjait is. Nem gondoltok másfél évszázados török elleni harcokra, amikor a végvárrá lett kolostor falai között nem az isten ígéjé volt a főszerep. A végvári időszakot, ha keservesen meggyötörve, romladozóan is, de túlélte Zalavár, viszont Lipót császár barbár rendeletét már nem. A kuruc mozgalomtól való félelem miatt felrobbantásra, lebontásra ítélt erősegek közé bekerült a 700 éves klastromerőd is... A romokat elhordták, épültek belőle házak, utak, töltések, a maradványok megmentése érdekében Deák Ferenc is hiába tett lépéseket. Végezetül a helyén a harmincas években nyitott homokbánya az utolsó nyomokat is eltüntette.

A régészek több évtizedes folyton megszakadó munkáját a laikusok számára csak nehezen hozzáférhető írások, a helyszínen el nem egyengetett földkupacok jelezték. Pedig hatalmas munka folyt itt. Eltekintve az előzményektől 1951-1955 között Fehér Géza, 1961-1993-ig Cs. Sós Ágnes dolgozott a mintegy 15 hektáros területen. Mindkettőjük kezéből a halál ragadta ki a munka folytatásának lehetőségét. 1995-től Szőke Béla Miklós vette át a munkák irányítását, de még mindig messze a befejezés, ma is lényegesen több a feltáratlan terület a ma ismertnél.

A amikor az 1100. évforduló megünneplésének helyszínére és az emlékévet dokumentáló alkotás létrehozására javaslatot kellett tenni, a kérés első felének megindoklása nem okozott nehézséget. A mai megye területének birtokbavételét egyértelműen a területet őrző Mosaburg-Zalavár elfoglalásával tették meg őseink. Más ilyen jelentőségű és bizonyosan a honfoglaláshoz kapcsolódó helyszín nem ismert sehol másutt. Felvetődött viszont a kérdés, hogy mi lenne a hely szelleméhez és az évforduló jelentőségéhez méltó alkotás. Többféle megoldás is elképzelhető lett volna: talán egy szobor vagy szoboregyüttes... De szobor és emlékmű állt már a szigeten, igaz az utóbbit kissé megviselte az idő, de vita erről nem volt, az ünnepre fel lehetett, fel kellett újítani.

Valami azonban nagyon hiányzott a szigetről, valami olyasmi, amit évtizedek óta hiányolnak a kisdíjak, hiányolnak az idelátogatók. Valami, ami visszaidéz egy keveset a régmúlt időkben.

Az ország nehéz időszakára esik 1996 esztendeje. Korántsem a száz évvel ezelőtti békeidők mámorát éljük. De annyira nem lehetünk szegények - gondoltuk és reméltük - hogy egy mementóval ne tisztelegjünk őseinknek, és magunk megmutatásával a jövőre előtérüljünk. És akkor felillant a gondolat. Közel az úthoz, az emlékműhöz a föld alatt rejtőzik a plébániatemplom - temetőkápolna alapfalai, a legkorábbi megmaradt és ismert a magyarsághoz kapcsolódó építészeti emlék. Mi volna, ha ezt visszamaradtságnak a nemléteből a valóságba? Hogy azt idézzék, ami volt, hogy megmutassanak, hogy ma készült, hogy emlék legyen, emlékmű legyen, hogy a ma embere számára az emlékezés, az áhítat háza legyen!

A gondolatról a megvalósulásig rögzös út vezetett, de a nehézségeket le lehetett küzdeni. A Zala Megyei Önkormányzati Közgyűlés vállalta, *Pelényi Gyula* építész pedig tervvé vázázolta a gondolatot. A templom névadójának kérdése nem sok fejtorést okozott, nem lehetett más, mint a megyét és a közeli kolostort alapító Szent István király, a szigethez leginkább kötődő nagy történelmi személyiség. A kápolnának 1996. augusztus 20-ára kellett elkészülnie, és ez meg is történt. Ez annál is nagyobb teljesítmény, mivel a munkálatok csak májusban kezdődtek. A templom alapfalainak újrafeltárása és a környezetének ásatási munkái azután valami olyasmit eredményeztek, amire csak nagyon ritkán mertünk gondolni. A szentély körül kiasott sírok lettek anyaga XI. századi volt, egyes sírokat nyugodtan lehet a század közepére, 1050 körülre keltezni. Ami azt jelenti, hogy a kis templom vagy Szent István uralkodásának végén vagy közvetlen utódai alatt épült. Így elnevezése történetileg is megerősítődött.

1996. augusztus 20-án Balás Béla kaposvári megyéspüspök felszentelte a kápolnát. A Szent István emlékműnél Zala megye ünnepélyesen leróta tiszteletét a hazát szerzők emléke előtt. Az ünneplők sorában a történelem folyamán először álltak Zalavár földjén a távoli Szibériában felejtett legközelebbi rokonaink, a manjzik és hantik képviselői. Zalaváron több ezer éve elszakadt testvérek találkoztak a magyarság ezerszáz éves ünnepén.

Zalaváron az ünnep nem fejeződött be, és soha nem is fejeződhet be. A község ez alkalomból olyan tett, ami mindenképpen történelmi cselekedet. A hajdani megyeszékhely megvásárolta a Várszigetet, és elhatározta, hogy a mai megye képviselőivel összefogva itt történelmi emlékparkot létesít. Négy év múlva lesz államalapításunk 1000. évfordulója. Egyszeri, megismételhetetlen ünnep. A kápolna falain négy üres konzol áll. Evenként, Szent István ünnepén, a nemzet ünnepén vágyaink szerint a konzolokra szobrok kerülnek majd. 1997-ben Szent István a névadó, 1998-ban Szent László, aki Zalavárt székhellyé avatta, 1999-ben Szent Adorján, akinek kultusza e helyet naggyá tett, és 2000-ben Szűz Máriaé, Magyarország patrónájáé. Úgy legyen!'

1 A Zalavárra vonatkozó fontosabb irodalomból.
Bogay Tamás: Mosapurc und Zalavár (Mosapurc és Zalavár). - In.: Südostforschungen 14.1984. (München)

Csalog József: Híd- és dorongutak Zalavár környékén. - In.: A Göcseji Múzeum közleményei 9. 1960.

Cs. Sós Ágnes: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár.. (Fehér Géza zalavári ásatásai)

In.: Arceologica Hungarica XLI.: 1963.

Cs. Sós Ágnes: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert (Nyugatmagyarország 9. századi népessége). München 1973.

Cs. Sós Ágnes: Zalavár a középkorban. Zalaegerszeg, é.n. (1985)

Évezredek üzenete a láp világából. Szerk.: Költő László-Vándor László. Kaposvár-Zalaegerszeg, 1996.

Füßy Tamás: A zalavári apátság története, Budapest, 1902.

Györfly György: István király és műve. Budapest, 1977.
Holub József: Zala megye története a középkorban I. Pécs, 1929.

Iványi Béla: Zalavár és a balatonhidvégi átkelő a török időkben. - In.: A Göcseji Múzeum közleményei 11. 1960.

Tóth Sándor: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. - In.: Zalai Múzeum 2. 1990.

Szőke Béla Miklós: Zalavár.. - In.. Zalai Gyűjtemény 6. 1976.

H. Tóth Imre. Konstantin-Cirill és Metód élete és működése. Budapest 1971.

PANNONHALMA • II. JÁNOS PÁL LÁTOGATÁSA